

6

LA INVESTIGACIÓ-ACCIÓ EN L'EDUCACIÓ INTERCULTURAL: APUNTS I RECURSOS BIBLIOGRÀFICS

Consol Aguilar Ródenas. Universitat Jaume I

La identidad no se define simplemente por quién es uno y con quién está, sino sobre todo por contra qué se está, o por lo que cree que está contra él. A menudo existe un enemigo declarado, pero podrá ser sólo un gran rival, el equipo contrario por así decirlo. En la jerga de los estudios de identidad se llama «los otros».

Timothy Garton Ash (2001:15)

El concepto de «intelectual transfronterizo» no sólo hace hincapié en la naturaleza cambiante de las fronteras y los problemas que plantea la designación y la articulación de los distintos contextos donde se gestan los procesos de formación de identidades, la política y la lucha, sino que, además, subraya los distintos tipos de obras culturales que, cada vez más, se desarrollan en el espacio limítrofe entre la cultura popular y la alta cultura, entre la esfera institucional y la calle y entre lo público y lo privado.

Henry Giroux, (2001:127)

6.1

INTRODUCCIÓ

Els estudis culturals, seguint Henry Giroux (1998), estan profundament relacionats amb la connexió entre cultura, saber i poder. Educar per a la democràcia i per a la responsabilitat ètica no significa crear ciutadans i ciutadanes passius, sinó que —des del que Giroux (1992) denomina pedagogia del risc i de la solidaritat— professorat i estudiantat treballarien les múltiples referències que estructuraven els diversos codis culturals, experiències i històries. Això suposaria una font de crítica que faria replantejar-se i pen-

sar en les relacions entre grups dominants i grups subordinats, on tots i totes estem implicats, i reflexionar en les coses que caldria canviar en aquestes relacions per tal de fomentar una societat justa i democràtica.

Tahar Bel Lelloun ens recorda l'espiral creixent violenta, racista i xenòfoba, i que els ingredients normals del comportament racista són la ignorància més la por, més una tendència a donar-se valor considerant-se superior. També evidencia que als moviments antiracistes falta imaginació perquè el seu discurs és molt sovint moralista. Altres autors remarquen les accions racistes que cada dia es donen en una societat amb un passat multicultural i multiracial com és la nostra.

Quant als tipus de racisme, Jon Juaristi (1993) destaca el tradicional o heteròfob, que manté que tan sols l'endogrup —el nosaltres— és veritablement humà, i el renovat o heteròfil, que admet la humanitat de totes les ètnies, però s'oposa fortament al mestissatge.

6.2

PROJECTES DE TREBALL DES DE LA PEDAGOGIA CRÍTICA

Teòricament partim d'una aproximació a la pedagogia crítica, per les següents raons:

- Desenvolupa estratègies globalitzadores dels coneixements escolars, en el tractament de la informació i en la connexió entre els fets, conceptes i procediments que faciliten l'adquisició dels coneixements.
- Afavoreix una ètica on els estudiants i les estudiantants puguin concebre relacions socials

alternatives on prevalga la dignitat humana i en les quals la violència, tant real com simbòlica, estiga menys present.

- Ofereix als estudiants i les estudiants l'oportunitat de llegir críticament els diferents codis, experiències i llenguatges culturals aprenent a trobar els seus límits descobrint les absències que existeixen entre el currículum oficial i les autorepresentacions de grups subordinats.
- Estimula un aprenentatge rellevant, la formació d'esquemes de pensament i d'acció vinculats a la pràctica, desenvolupats a partir de la reflexió sobre aquesta i exposats al contrastament de l'escrutini públic i l'experimentació per a poder qüestionar i reconstruir els esquemes i arguments del pensament pedagògic vulgar.
- Contempla la llengua com un producte socio-cultural que evoluciona i com a vehicle de transmissió i creació cultural.
- Concep el llenguatge com a instrument de formalització i estructuració del pensament, de comunicació personal i interpersonal, de representació de la realitat i d'integració activa d'una determinada cultura.

Les activitats intel·lectuals que es volien afavorir podien realitzar-se mitjançant un projecte de treball, on podríem assolir:

- L'articulació d'un marc textual ampli a partir de les característiques dominants, analitzant els aspectes comunicatius següents: escoltar, parlar, escriure i llegir, com a elements a tenir en compte en els processos de resolució de problemes.
- Un canvi d'actitud a través d'una demanda d'informació i la consegüent necessitat de seguir aprenent.
- La responsabilitat de cada estudiant i estudianta en el seu aprenentatge, amb relació a un replantejament del saber escolar.
- El plantejament dels seus dubtes, dels seus interrogants i de les seues idees amb relació a la interpretació de la realitat.

- El disseny d'estratègies per a abordar i investigar problemes que van més enllà de la compartimentació disciplinària.

Presentem ací un recull bibliogràfic recomanat per a iniciar-se en els principis de la Pedagogia Crítica i els seus plantejaments ideològics i educatius per a investigar en Educació Intercultural:

A.A.V.V. (1997): *Ensayos de Pedagogía Crítica*, Madrid, Popular.

APPEL, M. W. (1986): *Ideología y currículo*, Madrid, Akal.

— (1989): *Maestros y textos*, Barcelona, Paidós/MEC.

— (1996): *El conocimiento oficial. La educación democrática en una era conservadora*, Barcelona, Paidós.

CASTELL, M. i altres (1994): *Nuevas perspectivas críticas en educación*, Barcelona, Paidós educador.

— (1997): *La autonomía del profesorado*, Madrid, Morata.

ELLIOT, J. (1990): *La investigación-acción en educación*, Madrid, Morata.

FREIRE, P. (1970): *Pedagogía del oprimido*, Madrid, Siglo XXI.

FREIRE, P. i D. MACEDO (1989): *Alfabetización: lectura de la palabra y lectura de la realidad*, Barcelona, Paidós Ibérica.

GARTON, T. (2001): «¿Quiénes son "los otros" para Europa», *El País*, 15 de desembre, 15-16.

GIROUX, H. (1990): *Los profesores como intelectuales. Hacia una pedagogía del aprendizaje*, Barcelona, Paidós/MEC.

— (1992a): «La pedagogía fronterera en l'edat postmoderna» dins A.A.V.V. (1992): *Crítica de la Pedagogía i Pedagogía Crítica. Textos per al debat*, València, Galàxia.

— (1992b): «Educación y Ciudadanía para una Democracia Crítica. Más allá de la ética de lo trivial», *Aula de Innovación Educativa*, 1, 77-80.

- (1993): *La escuela y la lucha por la ciudadanía*, México, Siglo XXI.
- (1997 a): *Cruzando límites. Trabajadores culturales y políticas educativas*, Barcelona, Paidós.
- (1997 b): «Intelectuales Públicos y la crisis de la enseñanza superior», *Revista Interuniversitaria de Formación del Profesorado. Actas del VII Congreso de Formación del Profesorado*, 29, 77-87.
- (1998): «Trabajo sobre estudios culturales en escuelas de magisterio» dins CANAAN, J. I D. ESPSTEIN (2001): *Una cuestión de disciplina. Pedagogía y poder en los estudios culturales*, Barcelona, Paidós.
- (2001): *Cultura, política y práctica educativa*, Barcelona, Graó.
- GIROUX, H. I R. FLECHA (1992): *Igualdad educativa y diferencia cultural*, Barcelona, El Roure.
- GIROUX, H. I P. McLAREN (1990): «La educación del profesorado como espacio contrapúblico. Apuntes para una redefinición» dins POPKEWITZ, T.S. (1990): *Formación de Profesorado. Tradición. Teoría. Práctica*, València, Universitat de València.
- IMBERNÓN, F. (coord.) (1999): *La educación en el siglo XXI. Los retos del futuro inmediato*, Barcelona, Graó.
- JUARISTI, J. (1993): «Homais, el sueco y el zulú», *El País*, 5 de febrer, 13.
- KEMMIS, S. (1988): *El currículum más allá de la teoría de la reproducción*, Madrid, Morata.
- (1993): «Tecnocracia y control sobre el profesorado», *Cuadernos de Pedagogía*, 211, 61-64.
- (1998): *Trabajar en la escuela. Profesorado y reformas en el umbral del siglo XXI*, Madrid, Miño y Dávila editores.
- McLAREN, P. (1997): *Pedagogía crítica y cultura depredadora*, Barcelona, Paidós.
- PÉREZ GÓMEZ, A. (1985): *La comunicación didáctica*, Málaga, Universidad de Málaga.
- (1991): «Cultura Escolar y Aprendizaje Relevante», *Educación y Sociedad*, 8, 59-72.
- (1993): «La formación del docente como intelectual comprometido. La tarea de provocar la reconstrucción del conocimiento», *Signos*, 8-9, 42-53.
- (1998): «La cultura institucional de la escuela», *Cuadernos de Pedagogía*, 266, 79-82.
- STENHOUSE, L. (1987 a): *Investigación y desarrollo del currículum*, Madrid, Morata.
- (1987 b): *La investigación como base de la enseñanza*, Madrid, Morata.
- (1994): *Globalización e interdisciplinariedad: el currículum integrado*, Madrid, Morata.
- WOODS, P. (1987): *La escuela por dentro: la etnografía en la investigación educativa*, Barcelona, Paidós/MEC.

6.3

LA INVESTIGACIÓ-ACCIÓ EN LA FORMACIÓ INTERCULTURAL DEL PROFESSORAT

La sessió de formació per al professorat tenia com a finalitat apropar el concepte d'investigació-acció a partir de diverses experiències desenvolupades en la pràctica i que es van organitzar al voltant d'una sèrie d'aspectes teòrics lligats al concepte, la seua evolució històrica i els diversos models (tècnic, pràctic i crític) (Fig. 6.1 i Fig. 6.2), que es van lliurar a les persones participants en un dossier integrat per:

- AGUILAR, C. (2000): «Textos, Imágenes, currículum oculto y Didáctica de la Lengua y la Literatura» dins AA.VV. (2000): *Didáctica da Língua e da Literatura. Volume I*, Coimbra: Instituto de Língua e Literatura Portuguesas da Faculdade de Letras de Coimbra & SEDLL, 427-438.

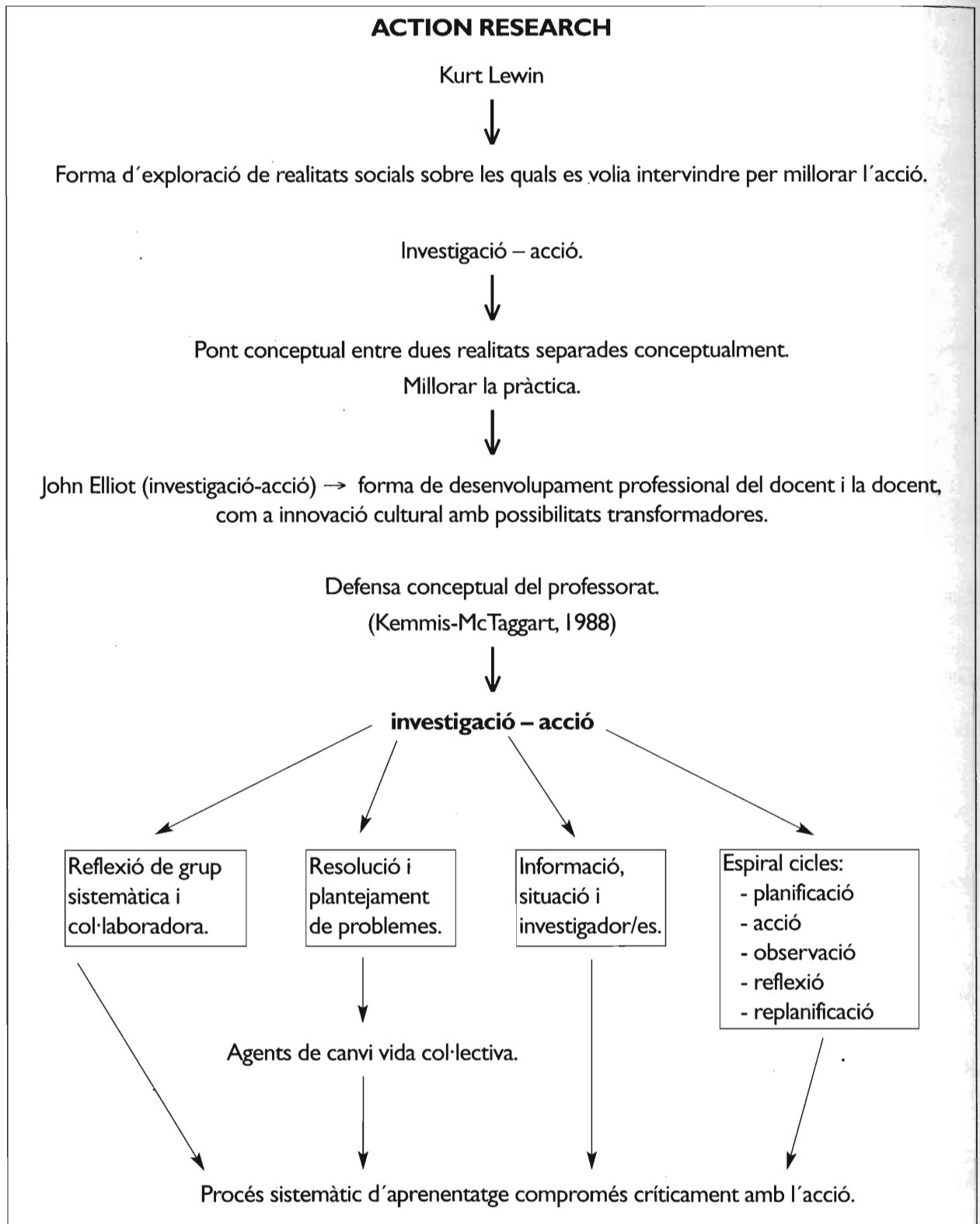

FIGURA 6.1
Concepte i fases de la investigació-acció

BUCHHOLZ, Y. (1997): «Impactos del Sur. Las organizaciones humanitarias debaten el correcto uso de imágenes del Tercer Mundo», *El País*, 7 de març, 30.

CASCANTE, C. I G. BRAGA (1994): «Una guía práctica», *Cuadernos de Pedagogía*, 224, 20-23.

CONTRERAS, J. (1994): «¿Qué es? (la investigación-acción)», *Cuadernos de Pedagogía*, 224, 7-12.

— (1994): «¿Cómo se hace? (la investigación-acción)», *Cuadernos de Pedagogía*, 224, 14-19.

ELLIOTT, J. (1992): «¿Son los “indicadores de rendimiento” indicadores de la calidad educativa?», *Cuadernos de Pedagogía*, 206, 56-60.

GIL, A. (1998): «Pautas para el registro de observación» dins GIL, A. (1998): *Mujeres: Evaluación y Metodología del Sistema de Intervención para los cambios*, Castelló, Universitat Jaume I, Projecte NOW & Fons Social Europeu, 275-278.

KEMMIS, S. I MACTAGGART, R. (1988): *Cómo planificar la investigación-acción*, Barcelona, Laertes.

RODRÍGUEZ, S. I J.F. MURILLO (1994): «Una experiencia sobre participación de alumnos», *Cuadernos de Pedagogía*, 224, 24-28.

ROSALEN, A. I altres (1995): «Dilemas y problemas en un proyecto de investigación en la acción» dins A.A.V.V. (1994): *Teoría crítica e investigación-acción*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 248-265.

SANTOS GUERRA, M.A. (1995): «Teoría crítica y Proyecto Educativo de Centro» dins A.A.V.V. (1995): *Teoría crítica e investigación-acción*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 108-128.

Nova informació al voltant del contingut amb el suport de diversos materials, amb diversos recursos instrumentals:

- transparències al voltant de diversos textos i imatges relacionades amb el tema (com ara materials lligats al concepte de gènere des de l'espai públic i l'espai privat, el llenguatge políticament correcte, la cultura escolar, la cultura quotidiana, el canvi de la societat industrial a la societat de la informació i la globalització). (Fig.6.3. i Fig. 6.4.)

L'evolució de la pedagogia crítica apareix assenyalada en la figura 6.3. (Ayuste i altres, 1994):

El col·lectiu CREA diferencia les característiques dels dos models de societat (Ayuste i altres, 1994:16). (Figura 6.4.)

Aquestos materials ens ajudaran a entendre l'evolució de la Pedagogia Crítica i del model social que proposa:

AGUILAR, C. (1997): «Què és poesia? Un projecte de treball des de la pedagogia crítica» dins CANTERO, F.J. i altres (Eds.) (1997): *Didáctica de la Lengua y la Literatura para una sociedad plurilingüe del siglo XXI*, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona, 687-692.

APPLE, M.W. (2000): *Teoría crítica y educación*, Madrid, Miño y Dávila.

Models Investigació-Acció		
Tècnic	Pràctic	Crític
<ul style="list-style-type: none"> - Dirigida per «experts». - Finalitat: productivista. - Pràctics: executors/es de dissenys aliens. 	<ul style="list-style-type: none"> - Procés d'indagació i reflexió de la pràctica segons els fins o valors. - Millorar la capacitat de judici professional. - Reflexió del professorat sobre les seues concepcions educatives implícites. 	<ul style="list-style-type: none"> - A més de la pràctica particular cal transformar les estructures. - Integra la pràctica reflexiva intel·lectual. - Estudi teòric. - Autotransformació dels pràctics. - Investigar: procés públic.

FIGURA 6.2
Models d'investigació-acció

PRIMERA PEDAGOGIA CRÍTICA	PEDAGOGIA CRITICA ACTUAL
Relació subjecte-objecte.	Relació subjecte-subjecte.
Model de societat i de persona integrat en projectes globals (anarquisme, socialisme).	No hi ha un model social a priori, es construeix mitjançant el diàleg intersubjectiu.
L'aprenentatge es basa fonamentalment en el coneixement del món objectiu i dels esdeveniments físics i palpables.	L'aprenentatge considera el coneixement dels tres mons: objectiu, social i subjectiu.
Crítica a la raó instrumental (regida per les màximes de l'eficàcia i l'èxit dels mitjans per a assolir determinats propòsits).	Defensa de la raó comunicativa.
Supremacia dels interessos col·lectius sobre els individuals.	Convergència entre els interessos individuals i els col·lectius.
Igualtat homogeneïtzadora.	Recerca de la igualtat en funció del respecte a la diferència.
L'educador/a com a líder polític.	L'educador/a com a facilitador del diàleg.
L'aprenentatge basat en el coneixement dels educadors o en les idees d'avantguarda.	Aprenentatge entre iguals.
Influència del marxisme i de la primera teoria crítica (Horkheimer, Marcuse, Adorno).	Influència de la teoria crítica actual (Habermas) i de teories duals de la societat (Giddens).
Ferrer i Guàrdia, Freinet, Makarenko, Tolstoi, Neill, Illich, Freire.	Freire, Willis, Appel, Giroux.

FIGURA 6.3
Evolució de la pedagogia crítica

— (1996): *Política cultural y educación*, Madrid, Morata.

APPEL, M. I. J. BEANE (1997): *Escuelas democráticas*, Madrid, Morata.

AYUSTE, A. i altres (1994): *Planteamientos de la pedagogía crítica*, Barcelona, Graó.

BELTRÁN, F. (1997): «Escuela democrática. Comunicación y conflicto», *Cuadernos de Pedagogía*, 258, 80-87.

BEN JELLOUNT, T. (1992): «El racismo, un viejo reflejo europeo», *El País*, 21 de novembre, 14.

BERNSTEIN, B. (1990): «Poder, control y principios de comunicación» dins BERSTEIN, B. (1990): *Poder, Educación y Conciencia. Sociología de la Transmisión Cultural*, Barcelona, El Roure, 29-66.

— (1998): *Pedagogía, control simbólico e identidad*, Madrid, Morata.

BRUNER, J. S. (1988): *Realidad y mundos posibles*, Barcelona, Gedisa.

— (1997): *La educación, puerta de la cultura*, Madrid, Visor.

CANAAN, J.E. I D. EPSTEIN. (1998): *Una cuestión de disciplina. Pedagogía y poder en los estudios culturales*, Barcelona, Paidós.

CARR, W. (1990): *Hacia una ciencia crítica de la educación*, Madrid, Laertes.

— (1993): *Calidad de la Enseñanza e Investigación-Acción*, Sevilla, Díada.

SOCIETAT INDUSTRIAL	SOCIETAT DE LA INFORMACIÓ
Recursos materials.	Recursos intel·lectuals.
Producció d'objectes materials.	Tractament de la informació.
Nous productes.	Nous processos.
Elements del procés productiu: capital + recursos materials + treball.	Elements del procés productiu: materials + treball + informació.
Valoració de la quantitat i l'homogeneïtat.	Valoració de la qualitat i la diversitat.
Ple treball.	Reducció dràstica dels llocs de treball.
Forta producció del treball en el sector agrícola.	Forta reducció dels sectors agrícola i industrial i, en menor proporció, el sector de serveis.
Priorització del sector industrial.	Aparició d'un nou sector: el quaternari o de la informació.
Societat estructurada en tres grups socials: alt, mitjà i baix.	Societat dels dos terços: 1/3 de la població resta exclosa socialment.

FIGURA 6.4

Característiques dels dos models socials. Font: CREA, 1994

— (1996): *Una teoria para la educación. Hacia una investigación educativa crítica*, Madrid, Morata.

CARR, W. I S. KEMMIS. (1988): *Teoría crítica de la enseñanza (La investigación-acción en la formación del profesorado)*, Barcelona, Martínez Roca.

GALEANO, E. (1999): *Patas arriba. La escuela del mundo al revés*, Madrid, Siglo XXI.

GIROUX, H. (1996): *Placeres inquietantes. Aprendiendo la cultura popular*, Barcelona, Paidós.

STENHOUSE, L. (1997): *Cultura y Educación*, Sevilla, Publicaciones MCEP.

TORRES, J. (1991): *El currículum oculto*, Madrid, Morata.

WILLIS, P. (1988): *Aprendiendo a trabajar. Cómo los chicos de la clase obrera consiguen trabajos de la clase obrera*, Madrid, Akal.

• *Fragments de pel·lícules: La lengua de las mariposas* (José Luis Cuerda, 1999), *Malena tiene nombre de tango* (Gerardo Herrero, 1995), *Los*

juncos salvajes, (Andre Téchiné, 1994), *La crisis* (Coline Serreau, 1992), *La buena vida* (David Trueba, 1996), *Barrio* (Fernando León, 1998), *Cosas que nunca te dije* (Isabel Coixet, 1995), *Hoy empieza todo* (Bertrand Tavernier, 1999).

• *La escuela del mundo al revés es la más democrática de las instituciones educativas. No exige examen de admisión, no cobra matrícula y gratuitamente dicta sus cursos, a todos y en todas partes, así en la tierra como en el cielo: por algo es hija del sistema que ha conquistado, por primera vez en toda la historia de la humanidad, el poder universal. En la escuela del mundo al revés, el plomo aprende a flotar y el corcho, a hundirse. Las víboras aprenden a volar y las nubes a arrastrarse por los caminos. [...] El mundo al revés premia al revés: desprecia la honestidad, castiga el trabajo, recompensa la falta de escrúpulos y alimenta el canibalismo. Sus maestros calumnian a la naturaleza: la injusticia, dicen, es ley natural [...] El mundo al revés nos entrena para ver al prójimo como una amenaza y no como una promesa [...] El mundo al revés nos enseña a padecer la realidad en lugar de cambiarla, a olvidar el pasado en lugar de*

escucharlo y a aceptar el futuro en lugar de imaginarlo: así practica el crimen, son obligatorias las clases de impotencia, amnesia o resignación. Pero está visto que no hay desgracia sin gracia, ni cara que no tenga su contracara, ni desaliento que no busque su aliento. Ni tampoco hay escuela que no encuentre su contraescuela.

Eduardo Galeano (1999).

Visualització de l'experiència: «Un proyecto de trabajo desde la investigación-acción: interculturalisme/racisme» desenvolupat amb l'estudiantat de la titulació de Mestre/a des de la Didàctica del català (Aguilar, 1993).

Podem trobar altres projectes d'investigació-acció als següents recursos:

AGUILAR, C. (1992): «Graffiti: un proyecto de trabajo desde la investigación-acción» dins *Actas II Congreso Internacional de la Sociedad Española de Didáctica de la Lengua y la Literatura*, Universidad de Las Palmas, 169-176.

— (1993): «Un proyecto de trabajo desde la investigación-acción: interculturalisme/ racisme» dins *Actas III Simposio Internacional «Didáctica de Lenguas y Culturas»*, La Coruña, Universidade da Coruña, 585-596.

— (1994): «Un proyecto de trabajo coeducativo: Volem persones (Queremos personas)» dins GUERRERO, P. i A. LÓPEZ (Eds.) (1994): *Aspectos de Didáctica de la Lengua y la Literatura (I)*, Murcia, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Murcia / Universidad de Las Palmas / SEDLL. 1994. pp. 85-91.

— (1995): «Desarrollo de Proyectos de trabajo y cambio de actitud» dins *Actas del II Simposio Internacional sobre teoría crítica e investigación-acción*, Valladolid, Departamento de Didáctica y Organización Escolar de la Universidad de Valladolid, 459-464.

CONTRERAS, J. (1994): «¿Qué es? (la investigación-acción)», *Cuadernos de Pedagogía*, 224, 7-12.

— (1994): «¿Cómo se hace? (la investigación-acción)», *Cuadernos de Pedagogía*, 224, 14-19.

AA.VV. (1994): «Investigación en la acción», *Cuadernos de Pedagogía*, 224.

ELLIOT, J. (1994): *El cambio educativo desde la investigación-acción*, Madrid, Morata.

FERRERE, E. i altres (1993): «Una unitat didàctica des d'una perspectiva intercultural», *Guix*, 184, 25-28.

KEMMIS, S. i R. McTAGGART (1988): *Cómo planificar la investigación-acción*, Barcelona, Laertes, 28 - 37.

MARTÍNEZ BONAFÉ, J. (1991): «El cambio profesional mediante los materiales», *Cuadernos de Pedagogía*, 189, 61-64.

— (1992): «¿Cómo analizar los materiales?», *Cuadernos de Pedagogía*, 203, 14-18.

WOODS, P. (1997): *Experiencias Críticas en la enseñanza y el aprendizaje*, Barcelona, Paidós.

Posada en comú de totes les reflexions aportades per la nova informació i discussió en grup-classe. Aquesta posada en comú permet al professorat aclarir els seus dubtes respecte a la metodologia d'investigació-acció i a la forma de portar-la a la pràctica per a desenvolupar projectes interculturals als centres escolars. El professorat parteix de la seua pràctica per a poder reflexionar al voltant d'ella i transformar la seua realitat escolar en col·laboració de la comunitat escolar.

Aquests projectes interculturals constitueixen el treball pràctic que cada docent desenvolupa al curs de formació, de manera que pugui revisar tots els aspectes analitzats al llarg del curs i pugui intercanviar experiències i informació amb altres col·legues. D'aquesta manera, es dona per finalitzat el procés inicial de formació, que té un seguiment a partir d'ací i es completa amb una segona part dedicada a àmbits i didàctiques específiques des de l'enfocament intercultural.